

primavera 2025

Escriure (poesia) en romanx

Jessica Zuan

Quan era petita parlava romanx a casa amb el meu pare i a escola durant la primària. A poc a poc, però, vaig anant perdent la meva llengua: l'alemany es va imposar.

Vaig deixar de pensar en el romanx com a llengua materna durant molts anys.

I no va ser fins que vaig arribar a Catalunya –que, en certa manera, m'ha estat un mirall– que vaig entendre les meves pròpies circumstàncies i el fet que la meva llengua era una part important de la meva identitat.

A Catalunya vaig entendre, molts anys més tard, que hi ha certs mecanismes que hem d'evitar i que jo mateixa hi havia caigut i els havia adoptat durant molts anys. Sobretot, la pregunta pregona: quina relació tinc amb la meva llengua, jo? M'ajuda a trobar-me, a trobar les paraules que em manquen. Anem de bracet per *dir*.

Un dia vaig rebre un correu de la Dolors Udina dient-me que havia llegit el meu poemari (recomanat i parcialment traduït al castellà per la traductora cubana Olga Sánchez Guevara) i que ella i en Toni tenien una relació molt estreta i de llarga durada amb la casa de traducció Looren, que es troba a la vora de Zúric, a Suïssa. Em volien conèixer. Vam quedar un dia a la Laie per parlar-ne. Va ser una trobada molt maca, en què jo els parlava de la meva llengua i de la meva poesia i ells feien moltes preguntes i parlaven de les seves idees i intencions. Al cap d'uns quants dies em van oferir traduir-me al català a la col·lecció CULIP de Llibres de Segle. I així va començar l'aventura.

Amb cada trobada ens hem conegut millor com a poetes i traductors i també com a persones. La Dolors i en Toni havien fet una primera versió sense la meva intervenció. Crec que també es deixaven guiar

una mica per la traducció francesa i la traducció alemanya quan tenien dubtes o no podien entendre-ho del tot. I, finalment, amb cada trobada anàvem polint els poemes. Parlant de mil coses: expressions, noms d'arbres, flors, llacs. Elements arquitectònics, típics de la meua regió, que sortien als poemes, etc. Per a mi ha estat això: un diàleg. I vaig aprendre moltíssim com a autora, però també com a persona. I sobretot vaig gaudir: gaudir del fet que altres tinguin interès per la meua llengua i la meua poesia, que facin tot el que fan amb tanta passió i entrega. I recordo amb molta felicitat les estones que hem passat junts.

L'experiència de ser traduïda també és veure els teus textos amb un vestit nou. Entendre'ls d'una altra manera. Trobar-hi aspectes que no havies trobat abans. Veure com els traductors et llegeixen amb lupa i quines preguntes o passatges dels textos els semblen difícils, poc clars, bonics, evocadors... Veig com un gran privilegi que em tradueixin (especialment tractant-se d'una llengua que es mou en un territori tan petit), com una aventura. En el cas del poemari *Tremolors i escuma*, el diàleg va fluir i per a mi la millor cosa és que la conversa encara no s'ha acabat.

Per a mi no es tracta de «tenir en compte» coses quan escric en la meua llengua. No és un càlcul. M'ha costat molt trobar la meua llengua d'escriptura i el procés ha estat bastant llarg, i m'ha fet entendre moltes coses. Però no crec que hagi decidit escriure en la meua llengua per una raó o una altra. Aquest moviment cap al romanx es va produir d'una manera gradual, natural.

Escric en romanx perquè és una llengua que m'ha marcat profundament la vida i encara me la marca. I també he de dir que sempre em sorprèn aquesta pregunta: per què escrius en romanx? Em sap greu haver de passar tant de temps quasi justificant-me per aquesta decisió i sovint trobo que és una mica trist que amb la resposta «perquè em fa feliç» no n'hi hagi prou per convèncer qui pregunta.

Hi ha molts mecanismes d'àmbits molt diferents per protegir les llengües. I la literatura n'és un. Escriure, viure el llenguatge, pensar-lo, fer-lo servir i difondre'l és una manera de protegir-lo. Jo intento contribuir-hi d'aquesta manera...

En el cas del romanx, és un luxe poder pensar en l'edició i la promoció d'una obra traduïda. Les nostres obres, si tot va bé (i la veritat és que no sempre és el cas), es solen traduir principalment a l'alemany i també al francès, i poques vegades a l'italià. Però totes les altres llengües són excepcions. No és gens fàcil que es tradueixi una obra romanxa. Tot i això, hi ha esforços i connexions cada cop millors i el sector en general es va professionalitzant. Per tant, què podem dir sobre els factors que influeixen sobre una possible edició i promoció d'una obra traduïda?

Disposem de molt poca gent que realment pugui traduir en una combinació de llengües qualsevol. Podem trobar traductors per a l'alemany, el francès i l'italià, però més enllà és molt difícil. I molt criticat, tant dins dels cercles literaris com en altres escenaris. I el que una llengua d'uns 40.000 parlants (amb cinc *idioms*, variants diferents!) necessita sobretot són traductors, poetes i editors com la Dolors Udina i en Toni Clapés, que tenen experiència i intuïció per treballar amb una llengua i cultura que no coneixen del tot bé, però que té moltes similituds amb les altres llengües neolatines. Persones que acceptin aquest repte, que vulguin aprendre la nostra llengua, saber més de qui som i d'on venim. Que aposten per una autora desconeguda que escriu en una llengua mai sentida o llegida. (Per cert: això també val per a editors com Roger Costa-Pau i Marta Costa-Pau de Llibres del Segle.)

Persones com aquestes fan possible que la nostra literatura pugui ser acollida en una llengua i cultura nova. Les llengües minoritzades depenen del valor dels traductors i dels editors per apostar per una cosa totalment nova i desconeguda. I crec que per a la promoció afegiria, com també per a moltes altres coses, que el més important és fer lectures en què l'autor pugui acostar els seus textos, llengua i cultura al públic. En què pugui explicar de què es tracta, la seva llengua. En què la gent pugui sentir (en els dos sentits de la paraula) els poemes o la prosa.

Jo he pres la decisió d'escriure en la meua llengua, el romanx, i fins ara no he sentit la necessitat de canviar a una altra llengua o d'escriure també en una altra llengua. És evident que, sent suïssa, sempre parlo des d'una posició privilegiada. El meu cos o la meua vida no està en perill per escriure en la meua llengua. I, per sort,

també tinc la possibilitat de publicar els meus llibres en una editorial romanxa. Dir això no és una evidència.

La pressió econòmica és grossa; altres factors també són importants en aquest context. Jo crec que no és fàcil (i tampoc és possible sempre) viure de la teva literatura o de traduccions basant-te només en la teva llengua o en una llengua minoritzada. Perquè, per exemple, com a autora, tot és menys: menys publicacions, menys lectures, menys traduccions i sovint també menys honoraris. Però la temptació de les llengües hegemòniques no sempre és una imposició. Hi ha autors que decideixen conscientment que volen escriure en dues (o més) llengües perquè els omple més, perquè ho necessiten o perquè els va bé. Crec que és una decisió molt personal. I una decisió que, potser, també pot anar canviant...

A Suïssa tenim molts mecanismes oficials que funcionen bé, i altres que no tant. Com a tot arreu. M'agrada parlar del cas dels autors, perquè és el que més conec. En el cas de la llengua romanxa, la institució Pro Helvetia (que promou totes les disciplines artístiques del país) dona molt de suport als creadors de llengua romanxa, igual que als de les altres tres regions lingüístiques!

Aquests ajuts estan pensats directament per a la creació d'obres. Hi ha beques per a la creació que permeten poder treballar amb calma, concentració i determinació. També ajuden amb viatges per fer lectures. I –això em sembla molt interessant i important– financen traduccions del romanx a altres llengües i poden ajudar en l'edició i la impressió de llibres. La trajectòria de l'artista és important, però també s'hi poden presentar autors novells. Tot depèn.

Què vull dir, amb això? Que les beques per a la creació són vitals, igual que els ajuts per a la traducció i l'edició de textos de llengües minoritzades. I és clar que la militància cultural (per cert, la paraula militància no m'agrada gens!) és imprescindible i mou moltes coses, però a vegades també fa que no demanem més implicació i compromisos als governs.

I si hagués d'afegir res respecte als mecanismes per capgirar dinàmiques, diria que crec que és important que la gent perdi la por d'aquestes llengües pel fet que «no en coneixen» els autors. És important que els convidin a festivals i a fer lectures. Que es puguin

sentir les seves llengües i textos. Que tinguin visibilitat. Crec fortament en les trobades entre persones.

En el cas del romanx, la traducció dels dos traductors al català és una mostra estupenda d'un espai invisible més enllà del territori històric del romanx. No tenim una «aliança» de llarga història amb la cultura i la llengua catalana; no hi ha hagut gaires intercanvis, fins ara. Per a la comunitat romanxa queda com una cosa fantàstica, però, al mateix temps, molt llunyana, el fet que un llibre de poesia es publiqui en català. Podria haver-n'hi molts més, d'espais d'aquesta mena, però depenen, una vegada més, del valor, la passió i l'excel·lència de traductors i editors. I de les possibilitats que troben per connectar una llengua amb una altra, de passar una cultura a una altra.

Últimament parlem molt de l'autenticitat. Tant, que queden poques coses realment autèntiques. Jo, en tot cas, no escric en la meua llengua per ser més autèntica o perquè tingui la sensació que els meus textos poden ser-ho. Sí que el fet d'haver crescut a les muntanyes ha influït molt sobre la meua escriptura –sempre hi és present, la muntanya–, però no la fa més d'allà que altres escriptures. El fet de descriure un llac de muntanya en romanx no el fa més llac de muntanya que si, per exemple, el descrigués en alemany. Pot haver-hi textos en alemany que ho fan molt millor que els meus. I també són d'allà. No crec que això sigui el que importa. La qualitat literària sempre hauria de ser el criteri.

Jo vaig triar escriure en la meua llengua per raons personals, lligades a la meua biografia. Per a mi escriure en romanx vol dir ocupar un lloc. Ocupar el meu, de lloc. Tenir una veu que abans no tenia. Tenir una llengua (en tots dos sentits). Poder dir el que he de dir de la manera que necessito dir-ho tot.

Personalment, m'agrada més parlar de resistència que d'autenticitat. Crec que el fet d'escriure en una llengua minoritzada és una manera de fer resistència. En part, per donar vida a la llengua, per evitar que desaparegui i per intentar conservar-ne la bellesa (i totes les altres coses que porta en si). Però també és una manera de prendre posició en el món d'avui. El que més m'agrada del fet d'escriure poesia en llengua romanxa és que el contacte humà és imprescindible. L'escriptura i l'experiència de la literatura i del món literari molt

sovint és comunitària. Ens necessitem els uns als altres per omplir tota mena de buits. I, quan anem cap a altres cultures i llengües, depenem també de la generositat i la dedicació de les persones. Escriure en romanx, per exemple, també pot voler dir acceptar que no tot és fàcil, que no tot és un «producte», que l'homogeneïtat no arriba a tot arreu.

Però també s'ha de dir que potser a vegades la gent pensa d'una cosa que és autèntica perquè els parla d'un lloc molt familiar, d'una cosa que porten a dins, d'una manera d'entendre el món. I això és una llengua: ens pot fer pertànyer a alguna cosa, un lloc, una comunitat.

És important no pensar que els autors que escriuen en llengües minoritzades sempre viuen en l'anonimat. És una manera diferent de viure la literatura i de viure dins del que és o podria ser la indústria de la literatura. Personalment, no vull «sortir» de cap forat o amagatall. Preferiria que les llengües hegemòniques ens miessin com a iguals. I, sobretot, que deixessin de tractar-nos com si escriure en llengües minoritzades fos només un hobby i una passió. Jo crec que si anem professionalitzant les nostres literatures, que potser des de fora poden semblar «petites», podem arribar a fer desaparèixer també aquesta sensació d'anonimat, un anonimat que de totes maneres és relatiu: sovint els autors de llengües minoritzades no són anònims per a la seva comunitat literària i lingüística: simplement treballen en un cercle que és molt estret i amb pocs participants.

Torno a dir que per a mi escriure en una llengua minoritzada no és sinònim d'autenticitat, sinó de resistència. Però adoptar una llengua hegemònica només pel fet de voler tenir més atenció o possibilitats és una llàstima. Trobo que llavors, si és humanament possible, val més intentar millorar el sistema, la professionalitat i la visibilitat.

Llegir autors de literatures que ens són remotes és, sobretot, una de les moltes responsabilitats dels editors. És fàcil dir-ho, en moments en què l'edició és difícilíssima en tants sentits. Però les seves apostes són crucials. Apostes per autors desconeguts, per llengües exòtiques o menys exòtiques. Molta gent es refia dels seus criteris, de les seves edicions... Per tant, també apostaran per llibres més agosarats. I torno a subratllar la importància de fer venir els escriptors: per a lectures, taules rodones, etc. Perquè conèixer un context és entrar en

una obra, fer-se amic de les coses noves. I, evidentment, els traductors hi tenen un paper importantíssim amb les propostes que fan a les editorials, amb els textos que trien.

Els reculls de mostres de traducció (*samples*) funcionen molt bé. Per a les llengües hegemòniques. I sobretot per a la prosa. El problema també és que, com més parlada és una llengua, menys probabilitat hi ha que es mirin una *mostra* d'una llengua minoritzada... Al final sempre guanyen els criteris de venda: estètics, comercials i fins i tot –o sovint– factors polítics. Cal buscar intercanvis entre llengües i cultures i institucions. Donar a conèixer una literatura, però també un context històric, sociològic, lingüístic, etc., perquè la gent s'hi interessi i tingui ganes de saber-ne més... i de llegir-ne més. A mi em passa, això... I *sentir* una llengua també és una cosa essencial per enamorar-me'n, o almenys per voler saber d'on ve, qui la parla...

És cert que tenir una xarxa traductora directa entre totes les llengües seria una riquesa enorme i que seria preferible no haver de passar sempre per les llengües hegemòniques. Però les realitats no són sempre tan senzilles. A Suïssa, per a les persones que escriuen en romanx i conviuen amb l'alemany, el francès i l'italià, el més natural és aspirar a una traducció en llengua alemanya. Per tradició literària i situació geogràfica. Però tampoc és una cosa que passi automàticament i tampoc a tots els autors. A vegades, si tenim sort, ens tradueixen al francès. Últimament hi ha hagut més traduccions a l'italià. En el nostre cas, és quasi inevitable que els nostres textos es tradueixin primer a una llengua no hegemònica per la nostra situació geogràfica. I això obre portes..., perquè aquestes traduccions sempre són un pont, una ajuda, una guia per a traduccions a altres llengües (minoritzades).

Però els autors de la meva generació en som conscients i intentem crear aliances amb llengües i cultures noves i que potser fins ara no eren les típiques. El llibre *Tremolors i escuma* és un exemple perfecte per il·lustrar-ho. Però sense el valor de la Dolors Udina i en Toni Clapés en aquest cas, i després d'en Roger i la Marta Costa-Pau de Llibres del Segle, tot això no hauria estat possible. El paper de tots ells és fonamental. Però és clar que s'hauria d'aspirar a la xarxa traductora directa per a llengües com la meva.

També cal dir que per a nosaltres hi ha un problema afegit «greu». El problema sovint no és que «no ens volen traduir», sinó que no disposem de traductors amb segons quina combinació de llengües. Per no dir per a gairebé cap combinació de llengües. En alguns casos realment és la sort de trobar una persona que ja sap parlar en romanx. Molt sovint depenem d'*apassionats* que volen aprendre la nostra llengua. O que, com els meus traductors catalans, tenen el valor de traduir des d'una llengua que no coneixen i no dominen del tot. A vegades també es pot trobar una persona que fa de pont entre totes dues llengües.

Tot és difícil i complicat, però també sempre hi ha sorpreses i petits miracles.